

ВОЯГА ЕТМАГАНЛАР ЎРТАСИДА ҲУҚУҚБУЗАРЛИКЛАРНИНГ ОЛДИНИ ОЛИШДА ИЖТИМОЙ-ПСИХОЛОГИК ОМИЛЛАРНИНГ ЎРНИ

Турсунов Хамидулло Ҳабибулло ўғли

Миллий Гвардия Тошкент шаҳар бўйича бошқармаси Болалар билан ишлаш бўлими (ББИБ) Шайхонтохур тумани инспектор-психологи, лейтенант

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14942502>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 20-Fevral 2025 yil

Ma'qullandi: 24-Fevral 2025 yil

Nashr qilindi: 28-Fevral 2025 yil

KEYWORDS

вояга етмаганлар,

ҳуқуқбузарлик,

профилактика,

ижтимоийлашув, девиант

хулқ-атвор, психологик

хусусиятлар, ўсмирлик

даври, жиноятчилик,

ижтимоий назорат, тарбия

ABSTRACT

Мақолада вояга етмаганлар ўртасида ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш масалалари ижтимоий-психологик нуқтаи назардан таҳлил қилинган. Ўсмирлик даврининг психологик хусусиятлари, ижтимоийлашув жараёнининг ўзига хос жиҳатлари ва ҳуқуқбузарликка олиб келувчи омиллар ўрганилган. Муаллиф томонидан жиноий хулқ-атворнинг шаклланишида биологик ва ижтимоий омилларнинг ўзаро таъсири очиб берилган. Тадқиқот натижалари асосида ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш бўйича амалий тавсиялар ишлаб чиқилган.

Вояга етмаганлар ўртасида ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишнинг асосий вазифаси болалар ва ўсмирларнинг ижтимоий оғишлар (девиантлик) ва ижтимоий дезадаптациянинг олдини олиш ва тузатишдан иборат. Бу оғишлар атроф-муҳит, тарбия ва психобиологик хусусиятлар каби турли омиллар туфайли юзага келадиган ноқулай ижтимоий ривожланиш - социопатогенезнинг натижасидир. Зеро, ижтимоийлашув - шахснинг шаклланиши, унинг ижтимоий моҳиятининг шаклланиши ва ривожланиши - мураккаб, узлуксиз ва кўп қиррали жараёндир. Ижтимоийлашув жараёни биологик омилларни ҳам, индивиднинг ижтимоий муҳитга бевосита кириб боришини ҳам ўз ичига олади. Бу жараён ижтимоий мулоқот, ижтимоий билиш, амалий фаолият кўникмаларини эгаллашни қамраб олади.

Адабиётлар таҳлили ва методлар

Кўплаб олимларнинг фикрича, шахснинг хулқ-атвори - ижтимоийлашув йўналишининг натижаси ва мазмунининг аниқ кўрсаткичидир. Бу шуни англатадики, инсоннинг жамиятдаги ҳар бир ҳаракати, унинг атроф-муҳит билан ўзаро муносабатлари ва кундалик фаолияти ушбу шахснинг ижтимоийлашув даражасини кўрсатиб беради. У хулқ-атворнинг асоси сифатида қизиқишлар, эҳтиёжлар, қадриятли йўналишлар, идеаллар, қарашлар каби аниқ шахсий хусусиятларни келтиради. Бу хусусиятлар бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, улар шахснинг ижтимоий хулқ-атворини шакллантиришда муҳим рол ўйнайди. Ҳар бир инсоннинг ўзига хос қизиқишлари ва эҳтиёжлари унинг жамиятдаги хатти-ҳаракатларини белгилаб беради.

Россиялик олим М.И.Еникеевнинг фикрича, "жамиятнинг бутун ҳаёт фаолияти ушбу муҳит инсон эҳтирослари, истаклари, интилишларининг потенциал хавфли

кўринишларини тўсиб қўя олишига боғлиқдир. Бу жараёнда жамият турли ижтимоий назорат механизмлари орқали шахснинг хулқ-атворини тартибга солади ва йўналтиради. Жамият қанчалик самарали тарзда салбий хулқ-атворни назорат қила олса, шунчалик барқарор ривожланиш имкониятига эга бўлади” .

М.О.Камилова ва Ф.К.Исканжановаларнинг илмий тадқиқотларида ўсмирлик даврига хос бўлган бир қатор муҳим психологик хусусиятлар ва уларнинг ҳуқуқбузарликка олиб келиши мумкин бўлган оқибатлари чуқур таҳлил қилинган. Уларнинг фикрича, ўсмирлик ёшига хос бўлган ҳиссий беқарорлик, қўзғалувчанлик ва таъсирланувчанлик хусусиятлари ўсмирларнинг хулқ-атворида муҳим рол ўйнайди. Бу ёшдаги ўспиринларда кузатиладиган эмоционал ҳолатларнинг тез-тез ўзгариб туриши, ташқи таъсирларга ортиқча берилувчанлик уларнинг хатти-ҳаракатларига бевосита таъсир кўрсатади.

Олимларнинг таъкидлашича, ўсмирларда юзага келган муаммоли вазиятларни тўғри баҳолай олиш малакасининг етишмаслиги уларни нотўғри қарорлар қабул қилишга ундаши мумкин. Бундан ташқари, ўзларида пайдо бўлган ўй ва ниятларни тезроқ амалга оширишга бўлган кучли интилиш ҳам мавжуд бўлиб, бу ҳолат уларнинг хатти-ҳаракатларини янада мураккаблаштиради. Натижада, бу психологик хусусиятларнинг барчаси биргаликда ўсмирларда ғайриқонуний ҳаракатларни амалга ошириш тўғрисидаги ниятнинг пайдо бўлишига туртки бўлиши мумкин. Шу сабабли, ушбу ёш давридаги ўсмирлар билан ишлашда уларнинг психологик хусусиятларини инобатга олган ҳолда ёндашиш муҳим аҳамият касб этади .

Юридик психологиянинг шаклланиши жиноятчилик ташқи ва ички омиллар, экзоген ва эндоген факторлар билан боғлиқ эканлигини тушунишга асосланган ёндашувлар билан чамбарчас боғлиқ эди. Бу ёндашувлар инсоннинг жамиятдаги хулқ-атворини тушунтиришга қаратилган бўлиб, унинг мураккаб табиатини ва унга таъсир этувчи кўплаб омилларни ҳар томонлама ўрганишни мақсад қилган. Жинойий хулқ-атворнинг келиб чиқишида ҳам ташқи муҳит таъсири, ҳам инсоннинг ички психологик хусусиятлари муҳим рол ўйнаши аниқланган. Бу соҳанинг ривожланиш тарихи мураккаб ва зиддиятли йўлни босиб ўтган бўлиб, турли даврларда турлича қарашлар ва назариялар илгари сурилган, баъзилари бир-бирини тўлдирган бўлса, бошқалари ўзаро қарама-қарши бўлган.

Ўтган асрнинг бошларида бу соҳага анча қизиқиш кучайди. П.Сорокин раҳбарлигидаги россия социология мактаби, ижтимоий психология ва криминология соҳасидаги самарали тадқиқотлар жараёни узилиб қолди. Бу мактаб томонидан ишлаб чиқилган назарий ва амалий ёндашувлар ўз даврида жуда илғор ҳисобланган бўлиб, улар жамият ривожланишининг муҳим қонуниятларини очиб беришга қаратилган эди. Сорокин жамиятнинг ижтимоий тузилмалари мураккаблашгани сари “индивидлар ва ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар ҳам мураккаблашади, улар ўртасидаги зиддиятлар кучаяди, жазо ва мукофотларнинг таъсирчанлиги камаяди” , деган муҳим хулосага келган.

П.А.Сорокиннинг қарашларида расмий қонун билан жамият менталитети ўртасида доимо маълум фарқ мавжуд бўлиши ва ижтимоий жараёнлар қанчалик тез ривожланса, бу фарқ шунчалик катта бўлиши ҳақидаги фикрлари алоҳида ўрин тутаяди. Бу назарий қараш жамиятдаги ҳуқуқий тизимнинг самарадорлигини тушунишда

муҳим аҳамиятга эга. Бу қараш ҳозирги глобаллашув даврида янада долзарб аҳамият касб этмоқда, чунки жамиятдаги ўзгаришлар тобора тезлашиб бормоқда ва бу ҳолат қонунчилик тизимининг жамият эҳтиёжларига мослашувини янада мураккаблаштирмоқда.

Яна бир олим В.М.Бехтерев суд-психологик муаммоларни чуқур ўрганиб, бу соҳада қатор янги ғояларни илгари сурган, унинг ишлари кейинги тадқиқотлар учун мустаҳкам назарий пойдевор яратган. С.С.Корсаков ва В.П.Сербский эса психиатрия ва суд психологияси чегарасидаги бир қатор самарали концепцияларни ишлаб чиқиб, бу икки соҳа ўртасидаги боғлиқликни илмий асослаб берганлар, уларнинг ишлари ҳозирги кунгача ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Фанда нормадан оғишган (асоциал) хулқ-атвор муаммосини ўрганишда икки қарама-қарши йўналиш шаклланган бўлиб, улар турли методологик ёндашувларга асосланади. Бу йўналишларнинг ҳар бири ўзига хос методология ва тадқиқот усулларига эга. Биринчи йўналиш тадқиқотчилари инсон характерининг биологик асосларига алоҳида эътибор қаратиб, инсон табиатининг туғма хусусиятларини ўрганишга урғу берадилар. Улар инсоннинг генетик хусусиятлари, мия тузилиши ва физиологик жараёнларнинг хулқ-атворга таъсирини чуқур ўрганадилар. Улар у ёки бу хулқ-атвор тури билан боғлиқ бўлган органик тизимлар ўртасидаги мураккаб муносабатларни тадқиқ этадилар ва бу борада муҳим натижаларга эришганлар. Бу йўналишда олиб борилган тадқиқотларнинг энг ёрқин намунаси сифатида Э.Кречмер ва унинг издошлари томонидан яратилган конституционал типология таълимотини келтириш мумкин, бу таълимот инсоннинг жисмоний тузилиши билан унинг психологик хусусиятлари ўртасидаги боғлиқликни ўрганишга қаратилган ва бу соҳада муҳим қонуниятларни очиб берган.

НАТИЖА ВА ТАҲЛИЛЛАР

Жиноятчиликнинг асл сабабларини аниқлашда генетикани ўрганиш жуда муҳим аҳамият касб этади. Замонавий фан нуқтаи назаридан қараганда, бу масала тобора долзарб бўлиб бормоқда. Бу ерда гап туғма жиноятчи генлар ҳақида эмас, балки жамият томонидан қораланадиган жиноятларнинг асл сабабларини топишдаги қийинчиликлар ҳақида боради. Бу масалани ўрганиш шуни кўрсатадики, инсон хулқ-атворининг шаклланиши мураккаб жараён бўлиб, унда кўплаб омиллар иштирок этади. Тадқиқотлар кўрсатишича, инсоннинг жиноятга мойиллигида ирсият маълум рол ўйнаши мумкин, лекин бу ягона сабаб эмас. Бу борада олиб борилган кўп йиллик изланишлар шуни тасдиқлайдики, генетик омиллар муҳит таъсири билан чамбарчас боғлиқ.

Хўш, жиноятчиликнинг асосий сабаби нимада? Бу савол кўп йиллардан бери олимларни қизиқтириб келади. Кўпчилик бунини ичкиликбозлик, гиёҳвандлик ёки бошқа иллатлар билан билан боғлайди, чунки кўп жиноятлар айнан шунинг таъсирида содир этилади. Лекин ичкиликка ружу қўйганларнинг ҳаммаси ҳам жиноятчи бўлиб кетавермайди. Статистик маълумотлар шуни кўрсатадики, ичкиликбозларнинг фақат маълум бир қисмигина жиноят содир этади. Баъзилар оиланинг бузилишини сабаб қилиб кўрсатади. Бу ҳам маълум даражада тўғри, чунки оила муҳити инсон шахсининг шаклланишида муҳим рол ўйнайди. Аммо бузилган оилалардан чиққан кўп болалар ҳалол, виждонли инсонлар бўлиб етишмоқда. Улар

ҳаётда ўз ўринларини топиб, жамиятга фойдали фаолият билан шуғулланмоқда. Балки бу тарбия ва муҳитнинг қандайдир алоҳида таъсиридир? Лекин қандай таъсир экани аниқ эмас, чунки ҳар бир ҳолат ўзига хос хусусиятларга эга. Ҳар бир инсон ҳаётида жиноятга туртки бўлиши мумкин бўлган вазиятлар учрайди, лекин фақат айримларгина чиндан ҳам жиноят йўлига киради. Бу эса масаланинг нақадар мураккаб эканини кўрсатади.

Инсоннинг руҳий дунёси ва унинг ташқи таъсирларга берадиган жавоби жуда мураккаб. Бу мураккаблик инсон психикасининг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам жиноятга олиб келадиган асосий сабабларни аниқлаш доим баҳс-мунозараларга сабаб бўлади. Бу баҳслар нафақат илмий доираларда, балки амалиётчи мутахассислар ўртасида ҳам давом этмоқда. Ҳар бир одам бир хил шароитга турлича муносабат билдириши табиий ҳол. Бу фарқлар инсонларнинг индивидуал хусусиятлари, тарбияси ва ҳаётий тажрибаси билан боғлиқ. Шу боис жиноятчиликнинг олдини олиш ва уни назорат қилиш анча мушкул иш. Бу эса профилактика ишларини олиб боришда ҳар бир ҳолатга алоҳида ёндашувни талаб этади.

Кичик бир оғиш кейинчалик катта муаммоларга олиб келиши мумкин. Бу “қор кўчкиси эффекти” деб аталадиган ҳодисага ўхшайди - кичик бир ҳаракат тобора катталашиб, жиддий оқибатларга олиб келиши мумкин. Бу эса охир-оқибат жамиятга қарши хатти-ҳаракатларга сабаб бўлиши мумкин. Бундай ҳолатлар айниқса ўсмирлик даврида кўп учрайди. Ўсмирни ёмон йўлга бошлаган илк қадамни аниқлаш жуда қийин. Бу кўпинча бир неча омилларнинг биргаликдаги таъсири натижасида юзага келади. Отанинг ичкиликбозлиги, оиланинг бузилиши ёки мактабдаги муаммоларни ёшлар жиноятчилигининг ягона сабаби деб бўлмайди. Бу омиллар муҳим бўлса-да, улар фақат мураккаб занжирнинг бир ҳалқаси холос.

Баъзида отасининг ичкиликбозлиги боланинг спиртли ичимликлардан нафратланишига олиб келиши мумкин. Бундай ҳолатлар амалиётда кўп учрайди. Оиладаги нотинчлик эса уни ўқиш ёки ишга берилиб кетишга ундаши мумкин, чунки бу муаммолардан қутулишнинг бир йўли сифатида қаралади. Агар шундай бўлмаганида, ичкиликка берилган ота-оналарнинг ҳамма фарзандлари, ёмон ўқийдиган ва синфда қоладиган ўқувчилар каби, албатта жиноятчи бўлиб кетарди. Лекин ҳаёт бундай содда эмас. Аслида эса оила ва мактабдаги аҳвол бўлажак тақдирни аниқ белгилаб бермайди. Бу ерда инсоннинг ўз танлови, иродаси ва интилишлари муҳим рол ўйнайди. Тўғри, ёш жиноятчиларнинг кўпи муаммоли оилалардан чиқади, лекин бу ҳамма учун тегишли эмас. Кўплаб мисоллар шуни кўрсатадики, оғир шароитларда ўсган болалар ҳам ҳаётда ўз ўринларини топа оладилар.

ХУЛОСАЛАР

Биринчидан, инсоннинг хулқ-атвори унинг ижтимоийлашув даражасини кўрсатувчи асосий белги ҳисобланади. Бу шуни англатадики, инсоннинг жамиятдаги ҳар бир ҳаракати, унинг бошқалар билан муносабати ва кундалик фаолияти унинг ижтимоий етуклик даражасини намоён қилади. Ҳар бир инсоннинг жамиятдаги ҳаракатлари, кундалик фаолияти ва муносабатлари орқали унинг ижтимоий етуклик даражасини аниқлаш мумкин. Бунда шахснинг қизиқишлари, эҳтиёжлари, қадриятлари ва идеаллари муҳим рол ўйнайди. Бу хусусиятлар бир-бири билан

чамбарчас боғлиқ бўлиб, улар шахснинг ижтимоий хулқ-атворини шакллантиришда асосий омиллар сифатида намоён бўлади.

Иккинчидан, жамият барқарорлиги кўп жиҳатдан салбий хулқ-атворни назорат қилиш механизмларининг самарадорлигига боғлиқ. Бу механизмлар турли шаклларда намоён бўлиши мумкин - қонунлар, ижтимоий нормалар, ахлоқий қоидалар ва бошқалар. замонавий жамиятда, глобаллашув шароитида бу масала янада муҳим аҳамият касб этмоқда, чунки ижтимоий назорат механизмлари янги муаммолар ва таҳдидларга дуч келмоқда.

Учинчидан, ўсмирлик даври психологик жиҳатдан энг мураккаб даврлардан бири ҳисобланади. Бу давр инсон ҳаётида туб бурилиш нуқтаси бўлиб, унда шахснинг асосий хусусиятлари шаклланади. Бу даврда ҳиссий беқарорлик, кўзгалувчанлик ва таъсирланувчанлик кучли бўлади. Тадқиқотлар кўрсатганидек, бу хусусиятлар ўсмирларни нотўғри қарорлар қабул қилишга ва ҳуқуқбузарликка мойил қилиб қўйиши мумкин. Шунинг учун бу даврда ота-оналар, ўқитувчилар ва жамиятнинг барча аъзолари томонидан алоҳида эътибор ва ғамхўрлик талаб этилади.

Тўртинчидан, жиноий хулқ-атворнинг келиб чиқишида ҳам ташқи (ижтимоий), ҳам ички (психологик) омиллар муҳим рол ўйнайди. Бу икки омил бир-бири билан узвий боғлиқ бўлиб, уларни алоҳида-алоҳида ўрганиш тўлиқ манзарани бермайди. Бу масалани ўрганишда икки йўналиш мавжуд: биринчиси биологик омилларга урғу берса, иккинчиси ижтимоий муҳит таъсирини устун қўяди. Ҳар иккала ёндашув ҳам ўзининг кучли ва заиф томонларига эга бўлиб, уларни бирлаштириш орқали янада самарали натижаларга эришиш мумкин.

Бешинчидан, П.Сорокин таъкидлаганидек, жамият ривожланиши билан ижтимоий муносабатлар мураккаблашиб боради ва бу ҳолат ҳуқуқий тизимнинг самарадорлигига таъсир кўрсатади. Бу жараён тобора тезлашиб бормоқда ва янги муаммоларни келтириб чиқармоқда. Айниқса, расмий қонунлар билан жамият менталитети ўртасидаги фарқ жамият тез ривожланган сари кучайиб бориши мумкин. Бу эса ўз навбатида ҳуқуқий тизимни доимий равишда такомиллаштириб бориш заруратини келтириб чиқаради.

Хулоса қилиб айтганда, инсон хулқ-атворини тўғри тушуниш ва уни бошқариш учун комплекс ёндашув зарур. Бу ёндашув турли соҳа мутахассисларининг ҳамкорлигини талаб қилади. Бунда шахснинг биологик хусусиятлари, психологик ҳолати ва ижтимоий муҳит таъсирини бирдек ҳисобга олиш керак. Бу омилларнинг ҳар бири ўзига хос аҳамиятга эга бўлиб, уларни комплекс ўрганиш орқали энг яхши натижаларга эришиш мумкин. Айниқса, ўсмирлар билан ишлашда уларнинг ёш хусусиятларини инобатга олган ҳолда ёндашиш, тарбиявий ишларни тўғри ташкил этиш муҳим аҳамият касб этади. Бу ишларни оила, мактаб ва жамият даражасида мувофиқлаштирилган ҳолда олиб бориш зарур.

Бу соҳадаги илмий тадқиқотлар нафақат назарий, балки амалий аҳамиятга ҳам эга бўлиб, улар ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш, ёшлар тарбияси ва жамият барқарорлигини таъминлашда муҳим рол ўйнайди. Бу тадқиқотлар натижаларини амалиётга татбиқ этиш орқали биз янада соғлом ва барқарор жамият қуришга эришишимиз мумкин. Бунинг учун давлат органлари, таълим муассасалари, оила ва фуқаролик жамияти институтларининг биргаликдаги саъй-ҳаракатлари талаб

этилади. Шундагина биз ёш авлодни соғлом ва баркамол қилиб тарбиялашга, жамиятда ижтимоий барқарорликни таъминлашга эриша оламиз.

References:

1. Еникеев М.И. Структура и система категорий юридической психологии. Дисс. в виде научн.докл.-М.. 1996.
2. Байжанов Б.Б. Ижтимоий жиҳатдан хавфли аҳволдаги ҳуқуқбузарликлар содир этишга мойил вояга етмаган шахсларнинг таснифи ва ўзига хос хусусиятлари// Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences (10), October, 2023. Б.217-222.
3. Сорокин П.П. Преступление и кара, подвиг и награда: Социол. этюд об основных формах обществ. поведения и морали /С предисл. проф. М. М. Ковалевского. — СПб.: Я. Г. Долбышев, 1914.
4. Иванкова М. Роль школы В.М. Бехтерева в развитии исследований алкоголизма. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата медицинских наук. СПб. Санкт-Петербургский научно-исследовательский психоневрологический институт им. В.М. Бехтерева. 2012.
5. Кречмер, Э. Строение тела и характер . - М. : Педагогика-Пресс, 1995.

